

ВСТУП

В умовах національно-культурного відродження України, ствердження її державності, зростання міжнародного авторитету все більшого значення набувають питання дослідження українського національного руху, який завжди служив важливим чинником збереження самобутності і непересічності народу, хранителем його багатотисячолітніх культурних традицій.

Особливу увагу, як дослідників, так і широкого загалу привертають 1960—80-ті роки, коли український національний рух залишався чи не єдиною силою опору політиці русифікації, реально доводив на практиці всю хибність штучно зрощеної в Кремлі “теорії злиття націй”.

Характерно, що в документах тогочасного вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, колишніх радянських спецслужб український національний рух не виправдано пов’язувався з діяльністю “купки відщепенців”, які нібито протиставили себе суспільству. Водночас, як переконаємося з наявних матеріалів, його ідеї охопили найрізноманітніші верстви населення, поширювалися і розвивалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїй щиріх прибічників на промислових підприємствах, колгоспах тощо.

Принагідно відзначити, що український національний рух в досліджуваний період знаходив своє відображення в самих різних проявах — від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України.

Цілком очевидно, що в силу об’єктивних причин на-

уковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні належить зарубіжним дослідникам і правозахисникам. Безпосередньо з їх ініціативи опрацьовано і введено в науковий обіг цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для серйозних монографічних досліджень. Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, насамперед, про видання з 1968 року “Хроніки текущих событий”, яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та інші, публікацію з 1978 року інформаційних бюлетенів “Вести из СРСР. Права человека” під редакцією К.Любарського. Зокрема, на сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні¹.

На жаль, конспіративні умови, в яких здійснювався збір інформації та переправлення її за кордон, позначились певним чином на достовірності, призвели до неточностей та помилок. Тому використання означених видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованої монографічної і мемуарної літератури.

Внаслідок зазначених обставин не позбулися упущень і “Український вісник”, що видавався активом українського національного руху у Львові та Києві, і “Вісник репресій в Україні”, який розповсюджувало Закордонне представництво Української Гельсінської групи, і “Інформаційні бюлетені Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”². Разом з тим, попри свою недосконалість названі видання стали помітною віхою в осмисленні проблем українського

¹ Вести из СССР. Права человека. В 5-ти томах. - Мюнхен-Брюссель, 1989.-1991.

² Український вісник. 1970-1972. Вип. 1-6. Париж-Балтимор, 1971-1972; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного

суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Цікаві за своїм задумом також видані в зарубіжжі документальні збірники, зорієнтовані на висвітлення як загальних, так і конкретних проблем українського національного руху, наслідків окремих політичних процесів тощо¹. Їх основу здебільшого, як і раніше, складав самвидав, який вдавалося різними каналами переправляти за кордон.

представництва УГГ). 1979-1985.-Нью-Йорк, 1979-1985; Інформаційні бюлетені Української Громадської групи виконання Гельсінських угод.-Вип. I, 1979, ч. 2, 1978, бер. 1979; ч. 1, 1980; ч. 2, 1980. (Упоряд. О.Зінкевич).-Торонто-Балтимор, 1981.-139 с.

¹ Українські юристи під судом КГБ. - Мюнхен, 1968.-107 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін.-Мюнхен, 1970.-248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. - Мюнхен, 1971.-43 с.; Широке море України: Документи самвидаву з України. - Париж-Балтимор, 1972.-378 с.; Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and others.-N.Y, 1973.-267 p.; История болезни Леониды Плюща/Составление и комментарии Татьяны Ходорович. - Амстердам, 1974.-208 с.; Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Сучасність, 1975.-443 с.; Голоси звіттіля. Документи і матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах.- Мюнхен, 1975.-74 с.; Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні.-Торонто-Балтимор, 1978.-477 с.; Погром в Україні. 1972-1979: Зошити українського самвидаву. - Мюнхен, 1980. Вип. 1.-312 с.; Хельсинское движение.-New York, 1982.-142 с.; Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. - Торонто-Балтимор, 1983.-998 с.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали/Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.-Б.М., 1983.-Т. 3.-381 с.; На суд історії: суд над Генріхом Алтуняном.-Париж-Нью-Йорк, 1984.-110 с.; Мартирологія українських церков: у 4 т.-Торонто-Балтимор, 1987; Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи.-Нью-Йорк, 1989.-48с. та ін.

Останнім часом до проблем розробки документальної бази для вивчення українського національного руху, звернулися наукові установи НАНУ, центральні та місцеві державні і відомчі архіви. Це засвідчила публікація документальних збірників, на сторінках яких подані раніше закриті для дослідників документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства внутрішніх справ тощо¹.

З'ясуванню істини безперечно слугуватимуть також оприлюднені матеріали Всесвітніх конгресів політв'язнів, в яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій, і дослідники².

Як доводить практика, в усвідомленні програмних вимог українського національного руху, відтворенні пов'язаних з ним подій, важливу роль відіграють публіцистичні твори, роздуми, щоденникові записи, мемуари окремих, найбільш відомих правозахисників. В контексті цього твердження слід, на нашу думку, розглядати праці О.Бердника, П.Григоренка, В.Мороза, М.Руденка, Є.Сверстюка, О.Тихого, В.Чорновола, Д.Шумука та ін. видані за кордоном в той час, коли вони зазнавали переслідувань в Україні за свої політичні та релігійні переконання³.

В процесі ствердження державної незалежності України громадський інтерес до активних учасників національного руху, найбільш послідовних правозахисників,

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів/НАН України.-К., 1994.-560 с.

² Матеріали першого Всесвітнього конгресу українських політв'язнів//Голос Галичини.-1992.-1'(2-3).-196 с.; За Україну, за її волю...: Матеріали II Всесвітнього конгресу українських політичних в'язнів, 4-6 червня 1993.-К, 1994.-236 с.

³ Бердник О. Свята Україна. - Балтимор-Торонто, 1980.-206 с.; Григоренко П. Сокрытие исторической правды - преступление перед народом!: Письмо в ред. журнала "Вопросы истории

багаторічних політв'язнів значно зростає. Публікації Ю.Бадзьо, І.Габая, І.Геля, С.Глузмана, Б.Гориня, Р.Іваничука, Л.Копелева, Р.Корогодського, А.Корягіна, Л.Лук'яненка, М.Мариновича, О.Мешко, В.Овсієнка, М.Роженка, Є.Сверстюка, В.Стуса, Й.Терелі, С.Хмари, М.Холодного та багатьох інших стали не просто спробою підсумувати пройдений шлях, а й висловити своє бачення тих процесів, що відбуваються в Україні на історичному рубежі її розвитку¹.

КПСС". - Лондон-Онтарио, 1971.-42 с.; Григоренко П. Сборник статей/Под ред. А.Григоренко.-Нью-Йорк, 1971.-121 с.; Григоренко П. Мысли сумасшедшего. Избранные письма и выступления.-Амстердам, 1973.-324 с.; Григоренко П. Спогади.-Детройт, 1984.-750 с.; Мороз В. Есе, листи й документи.- Сучасність, 1975.-288 с.; Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978.-200 с.; Руденко М. Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреніки. - Балтимор-Торонто, 1977.-23 с.; Сверстюк Є. Собор у риштованні. - Париж-Балтимор, 1970.-173; Тихий О. Роздуми: 36. статей, документів, спогадів. - Балтимор-Торонто, 1982.-79 с.; Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Перша українська друкарня у Франції, 1968.-341 с.; Я нічого у Вас не прошу: Лист В.Чорновола до секр. ЦК КПУ П.Ю.Шелеста.-Торонто, 1968.-120 с.; Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981).- Детройт, 1983.-536 с. та ін.

¹ Бадзьо Ю. Влада-опозиція-держава в Україні сьогодні: Думки проти течії.-К., 1994.-28 с.; Габай І. "Вибранні места". Стихи. Проза. Публицистика. Письма.-М., 1994.-205 с.; Гель І. Грані культури.-Львів, 1993.-215 с.; Глузман С. Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки//Философская и социологическая мысль.-1990.-№ 7.-С. 66-78; Горинь Б. Тихий і громовитий голос Василя Симоненка//Сучасність - 1988.-Грудень.-Ч. 12.-С. 106-114; Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа...-Львів, 1993.- 270 с.; Копелев Л. Утоли моя печали.-М., 1991.-336 с.; Корогодський Р. Драма шестидесятників//Образотворче мистецтво.-1991.-№ 1.-С. 1-4; Автобіографія Анатолія Корягіна//Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 6-8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.-К., 1991.-128 с.; Лук'яненко Л. Найвища сила душі:(Про Ю.Литвина)//Україна.-1991.-№ 24.-С. 18; Лук'яненко Л. Вірую в Бога

В останні роки свій об'єктивний, неупереджений погляд на історію українського національного руху та їх найбільш активних діячів висловили науковці-політологи, історики, літературознавці, мистецтвознавці. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони зуміли створити цілу галерею історичних портретів тих, хто стояв в перших рядах борців за свободу і незалежність України, дорогою ціною проніс через своє життя українську національну ідею¹.

Вірую в Бога і в Україну.-К., 1991.-320 с.; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні.-К., 1994.-510 с.; Маринович М. Україна на полях святого письма: Проза, вірші, есе, публіцистика, листи.-Дрогобич, 1991.-107 с.; Маринович М. Україна: дорога через пустелю.-Х., 1993.-192 с.; Мешко О. Між смертю і життям.-К., 1991.-89 с.; Мешко О. Свідчу.-К., 1996.-55 с.; Овсієнко В. Любов. Добро. Свобода: (Про Ю.Литвина) 1934-1984 рр.//Україна.-1991.-№ 24.-С. 12-17; Роженко М. "Формула Сонця", або як ми робили відщепенців. З докум.повісті "Уроки життя" [70-ті роки для укр.інтел.]//Київ.-1990.-№ 8.-С. 93-100; його ж. "Ім'ям Радянської Соціалістичної Республіки..." З документальної повісті "Уроки життя":(Про укр.інтелігенцію, яка була репресована у 1969-1972 рр.)//Березіль.-1991.-№ 8.-С. 141-160; його ж. Про феномен українського шістдесятництва//Самост.Україна.-1995.-липень-вересень.-С. 8-15; Сверстюк Є. Блудні сини України.-К., 1993.-256 с.; Снегирьов Г. "Власним виміром я міряв долю свою: "Щоденникові записи та вірші/Передм. В.Шевчука//Київ.-1991.-№ 1.-С. 22-41; Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. - Балтимор-Торонто, 1987.-463 с.; Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденник, записи.-К., 1992.-262 с.; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави).-К., 1993.-96 с.; Тореля Й. Гладіатори в катакомбах.-Торонто, 1988.-61 с; Тереля Й. 2001.- Ужгород-Торонто, 1991.-157 с.; Хмара С. Сьогодні про минуле.- Львів, 1993.-123 с.; Хмара С. Нові порядки в старому пеклі. Україну не перетворити в німу зону//Укр.газета.-1994.-№ 15-16; Холодний М. "Я помер у 1972 році"//Ранок.-1991.-№ 8.-С. 23-25; Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.-С. 121-130; № 10.-С. 121-131.

¹ Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса)//Літ.Україна.- 1989.-30 лист.; Коваль В. "Собор" і навколо собору.-К., 1989.-272 с.

Ознайомившись з літературою останніх десятиріч, можна переконатися, що вже з першої половини 1960-х років діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослідників.

Цей інтерес Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в “механізмі постсталинського режиму”¹.

Зокрема, не обминули своєю увагою опозицію автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Бойфа, М.Верта, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі, не дозволила їм розкрити

Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко)//Слово і час.-1991.-№ 1.-С. 24-26; Болаболіченко А. "Цей бенкет смерті в образі життя...": За матеріалами кримінальних справ В.Стуса//Вітчизна.-1991.-№ 8.-С. 141-151; Коваль В. "Давайте поговоримо відверто...": "Персональна справа" члена Сп.письм.України В.Іванисенка//Дніпро.-1991.-№ 10.-С. 163-170; Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...": (Про письм. М.Лукаша)//Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 197-204; Коваль В. "Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...": Персональна справа В.Захарченка//Дніпро.-1991.-№ 9.-С. 162-172; Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. - Бібліотека українця, 1992.-№ 7.-87 с.; Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1993.-255 с.; Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня.-К., 1994.-24 с.; Вівташ Ю. Насіння проти вітру, або світло Гетсиманського саду: <Духовний феномен та політ рух шестидесятництва як імпульс творчості Євгена Сверстюка>//Сучасність.-1994.-№ 2.-С. 139-142; Гальченко С. Заживо похоронення Надежда: (О письменниці Н.В.Суровцевой-Олицкой)//Независимость.-1994.-№ 68.-С. 4-5; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник - жертва Брежнєвського терору//Літ.Україна.-1994.-№ 1-3, 5; Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот./Упоряд.: Р.М.Корогодський, С.І.Щербатюк. - К., 1994. - 280 с.

¹ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

природу цього непересічного явища¹.

Поглянути з різних сторін на проблему формування опозиції, її політичну орієнтацію, етапи становлення поставили перед собою завдання ряд інших зарубіжних дослідників. Зокрема, К.Фармер в своїй книзі “Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці”, звертаючись до висвітлення руху опору в Україні чи не вперше в історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими, професійними та іншими ознаками². Канадський політолог Т.Раковська-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що “зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм”³.

Вище висловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски “Освіта в Радянській Україні...” Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963-1965 років, навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрічатися з активними учасниками опозиційного руху. На тлі численних прикладів щодо організації системи освіти в СРСР зовсім небезпідставним

¹ Боффа Дж. История Советского Союза: т. 2.-М., 1990. - Т. 2.-632 с.; Верт Н. История Советского государства.-М., 1994.-543 с.

² Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalist Policy. The Hague-Boston; London, 1980.-p. 176-182.

³ T.Rakowska-Harmstone. The Dialectics of Nationalism in the USSR//Problems of Communism.-1974.-№ 3. (VXXIII).-p. 1-23.

виглядає твердження Д.Коляски про те, що "...теперішні російські правителі в Україні, хоча і більш умілі, більш успішні і більш безжалісні, ніж їх царські попередники, але не настільки чесні, щоб назвати свою політику русифікацією"¹.

Особисті враження Д.Коляски лягли в основу іншої його публіцистичної книги "Два роки в Радянській Україні". Порушуючи в ній знову тему русифікації, нищення української культури, релігії і церкви, жорсткої політичної цензури, він водночас звертає увагу на ту силу, яка здатна протистояти негативним процесам, розкриває різні форми протесту робітництва, студентства, інтелігенції.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що, незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями².

Глибоку переконаність в силі і послідовності українського національного руху висловлюють в своїх працях А.Камінський, М.Прокоп. При цьому вони зазначають, що політичні репресії, переслідування інакодумців хоча і завдавали ударів по національно свідомим силам, однак незмогли закрити перед ними

¹ John Kolasky. Education in Soviet Ukraine, a Study in Discrimination. За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1., оп. 25, спр. 398.-Арк. 2-5.

² Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка "Українського демократичного руху")//Матеріали конгресу української вільної думки.-Зб. 2.-Мюнхен, 1973.-С. 48-86.

історичної перспективи¹.

Чимало зусиль для дослідження українського національного руху доклав і І.Лисяк-Рудницький. Зокрема, в одній з своїх останніх праць “Політична думка українських радянських дисидентів”, за висловом самого автора, він прагнув “...помістити ідеї дисидентів в історичну перспективу, співвідносячи їх зі старими напрямками української соціально-політичної думки”, намагався проаналізувати формування світоглядних переконань таких помітних постатей як І.Дзюба, В.Мороз, Л.Плющ, Ю.Бадзьо, М.Руденко та інших².

Важливе завдання підготувати комплексне дослідження про діяльність опозиційних сил в СРСР поставила перед собою Л.Алексеева. Належна увага приділена в ньому українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним та релігійним рухам. Важливо, що праця Л.Алексеевої розкриває тісний взаємозв'язок між різними опозиційними силами, в процесі протистояння режимові³.

Комплексний підхід характерний і для монографії радянського дисидента І.Клейнера, який намагався простежити формування, становлення та подальший розвиток національних рухів в СРСР, виявити основні причини, що сприяли їх активізації⁴.

Одному з надзвичайно важливих аспектів репресивної політики владних структур щодо опозиції присвячені

¹ Камінський А. Яка орієнтація?-Сучасність, 1981.-С. 34-42; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід//Сучасність.-1974.-№ 2.-С. 105-114.

² Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів//Нариси з історії нової України.-Львів, 1991.-С. 79-98.

³ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс-Москва.-1992.-352 с.

⁴ Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів) Париж, 1978.-407 с.

монографії А.Подрабинека та С.Блоха і П.Реддауєя, які зібрали і узагальнили численні факти використання психіатрії в боротьбі з інакодумством¹.

Таким чином, проблеми виникнення та діяльності опозиції в СРСР, і в тому числі в Україні, широко розроблялись в зарубіжній історіографії. І хоча в силу об'єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) автори нерідко допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваних проблем, зарубіжна історіографія стала тією відправною точкою, від якої відштовхувались всі подальші праці даної тематики.

Характерно, що в умовах демократизації суспільства чи не вперше заговорили вголос колишні партійно-радянські керівники, які не лише визнали наявність українського національного руху в СРСР в другій половині 50-80-х років, але й охарактеризували її як помітну і впливову силу².

Одночасно з цим, в кінці 1980-х - першій половині 90-х років з'являються роботи, в яких робляться спроби проаналізувати соціальний склад опозиції, визначити її питому вагу в радянському суспільстві, дати критичну оцінку програмним документам окремих рухів і течій, творчому доробку

¹ Подрабинец А. Карательная медицина. Нью-Йорк, 1979.- 192 с.; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия.-К., 1995.-287 с.

² Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 гг.) Свидетельство современника.-М., 1991.-399 с.; Яковлев А.Н. Муки прочтения бытия/Перестройка: надежды и реальности.- М., 1991.-368 с.; Яковлев А. Предисловие. Обвал. Послесловие.-М., 1992.-288 с.; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К., 1993.-254 с.; Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М., 1995.-612 с. та ін.

окремих правозахисників¹.

Ряд оригінальних праць видано в цей час і в Україні. Одними з перших стали праці Ю.Зайцева та Ю.Курносова, які опрацювавши матеріали періодики, самвидавчу, мемуарну та монографічну літературу в чіткій хронологічній послідовності показали шляхи формування опозиційних течій та груп, відкрили для історії чимало нових або маловідомих імен, продемонстрували механізм політичних репресій².

Безперечним кроком вперед стала монографія Г.Касьянова, який зміг не просто розширити джерельну базу роботи, використавши особисті інтерв'ю з багатьма учасниками українського національного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, ліквідувати на цій основі чимало прогалин в досліджуваній проблемі, а й простежити діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя республіки 1960-80-х років³. Значно доповнюють картину праці В.Барана, Л.Коханової, А.Кондрацького, А.Русначенка та ін.⁴

¹ Погружение в трясину (Анатомия застоя).-М., 1991.-703 с.; Молоствов М. Ревизионизм-58//Звенья: исторический альманах. Вып. 2.-М., 1991.-С. 577-588; Зубкова Е. От 60-х к 70-м: власть, общество, человек//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.-М., 1991.-С. 321-356; Березовский В. Движение диссидентов в СССР в 60-х - первой половине 80-х годов//Россия в XX веке: историки мира спорят.-М., 1994.-С. 615-621; Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39 та ін.

² Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр.//Сторінки історії України: XX століття.-К., 1992.-С. 195-235; Курносов Ю. Інакомислення в Україні/60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст./НАН України, Ін-тут історії України.-К., 1994.-222 с.

³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К., 1995.-224 с.

⁴ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.-Львів, 1992.-123 с.; Коханова О. Дисидентський рух в 60-70-х рр.//Україна. Короткі нариси з історії.- К., 1992.-С. 124-141; Кондрацький А.А.

В зазначеній роботі використані документальні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Російського державного архіву новітньої історії (колишній архів Загального відділу КПРС), Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Наукового архіву Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал", ряду обласних державних архівів України. В книзі вперше вводяться в науковий обіг документи Державного архіву Служби безпеки України та її Волинського, Донецького, Житомирського, Івано-Франківського, Кіровоградського, Львівського, Полтавського, Тернопільського, Харківського, Хмельницького, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського обласних управлінь, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.

М.С.Хрущов і дисидентський рух в Україні//М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100- річчю від дня народження М.С.Хрущова.-К., 1995.-С. 102-106; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х - початок 1990-х років. - К., 1998. - 720 с. та ін.